

BROEDERSCHAPPEN EN SCHUTTERSGLIDEN

Peter Vermeulen (auteur)
Henk van Weert (tweede lezer)
8 augustus 2013

Samenvatting

Hedendaagse schuttersgilden geven de samenleving kleur, vooral in Brabant, Gelderland en Limburg. Maar achter het getrommel en de synchroon wapperende vendels gaat een wereld schuil waarin bidden voor je zielenheil, elkaar beschermen en helpen maar ook een leven leiden volgens vastgestelde normen en waarden, eeuwenlang bepalend waren. Gildeleden kan een sterk gevoel voor historie en traditie niet worden ontzegd, maar ze grijpen ook graag speciale gelegenheden aan om feest te vieren. Zo'n vier eeuwen lang telde Boxtel diverse schuttersgilden en broederschappen. En alle verdwenen ze in de loop van de 19e en 20e eeuw. Maar niet voorgoed...

1. Doel en ontstaan

Binnen de kerk ontstonden gilden die als broederschappen een godsdienstig doel nastreefden. Bijvoorbeeld de aanbidding van het heilig sacrament of de verering van een (patroon)heilige en het zo veel mogelijk bijwonen en ondersteunen van bepaalde gebedsdiensten. In hun streven naar een meer volmaakt christelijk leven paste ook het beoefenen van liefdewerken voor de armen. Bij deze kerkelijke gilden konden zich ook vrouwen aansluiten.

De eerste schuttersgilden ontstonden uit dergelijke kerkelijke broederschappen. Het waren mannengezelschappen van boeren en burgers die zich 'gilde' noemden naar het voorbeeld van bestaande organisaties met andere doelstellingen. 'Schutten' betekende beschutten of beschermen.

Elk gilde had een of meerdere patroonheiligen. Daarnaast had elk gilde ook zijn eigen gewoonten en gebruiken, rechten en plichten. Deze zijn vastgelegd in een reglement of statuten, de zogenaamde 'kaart'. Een gilde is hiërarchisch georganiseerd: hoofdman (ook wel president, hopman of kapitein genoemd), bijgestaan door dekens of gildemeesters, de gildekoning, vendeliers en tamboers, de gildeknecht of bode en de gildebroeders.

Van oudsher is een gilde een hechte organisatie waarvan de leden zich ten doel stellen elkaar bescherming en hulp te bieden. Dat was ook nodig in de tijd dat de gilden ontstonden. In de 13e en 14e eeuw kenden de mensen geen verzekeringen om hun risico's af te dekken. Ook de rechtsbescherming liet te wensen over. Wie lid was van een gilde wist dat hij er niet alleen voor stond. Hij wist ook dat hij een fatsoenlijke begrafenis zou krijgen na zijn overlijden. Een gilde had een grote maatschappelijke betekenis. Naarmate meer en meer huurlegers van beroepssoldaten werden ingezet om steden en dorpen te beschermen, zagen veel gilden zich genoodzaakt hun doelstellingen te wijzigen.

2. Andere tijden en folklorisering

Aanvankelijk een soort reservepolitie ter bescherming van huis en kerk werden de schuttersgilden zo in de loop van de eeuwen vooral gezelligheidsverenigingen. Het schieten (met geweer of uiteenlopende bogen) werd een spel, met als hoogtepunt het periodieke vogelschieten: de gildebroeder die het laatste stukje van de houten koningsvogel uit de schutsboom schiet mag zich koning noemen. Het feest na afloop, het zogenaamde ‘teren’, nam zulke vormen aan, dat in de 19e eeuw de kerk – waarmee de gilden nauwe banden onderhouden – de schutterij liever zag verdwijnen. Op veel plaatsen ging de ‘schuts’ ter ziele. Ook in Boxtel.

Pas in de tweede helft van de 20^e eeuw werden de gilden opnieuw levensvatbaar. De schietwedstrijden werden na de Tweede Wereldoorlog uitgebreid met een trommel- en vendelcompetitie waarmee het gildeleven een nieuwe impuls kreeg tijdens groots opgezette kringfeesten. Veel gilden presenteerden zich vaak vanuit nostalgische gevoelens in middeleeuws aandoende kostuums met veel uiterlijk vertoon. De openbare functie van een schuttersgilde bestaat vandaag de dag vooral in het opluisteren van openbare feestelijkheden ‘met vliegend vaandel en slaande trom’.

3. Gildezilver voor de eer

Aanvankelijk was het dragen van zilveren borstsieraden of hangers aan kostbare ketens voorbehouden aan de overheden. Bij de gilden begon dit waarschijnlijk pas in de 16e eeuw. Later werd voorgeschreven dat alle gildebroeders een eigen onderscheidingsteken moesten dragen bij gelegenheden waarbij vol ornaat verplicht was. Dus met specifieke kleding en bijhorend zilver. Vanaf de 16e eeuw was het gebruikelijk dat gildekoningen hun namen vastlegden op zilveren schilden. Behalve namen, jaartal en datum vinden we er ook vaak een afbeelding die iets zegt over beroep of hobby van de betreffende koning. Het zilveren schild werd door de koning aan het eigen gilde geschonken om de zilverschat te vergroten. In ruil daarvoor kreeg hij het recht al het zilver te dragen en daarmee droeg hij de eer. Wel moest hij zijn eigen zilver betalen. Vandaag de dag is dit gebruik nog altijd in zwang.

De collectie van het Noordbrabants Museum in 's-Hertogenbosch omvat onder meer twee zogeheten koningsbreuken van het Sint-Barbaragilde uit Boxtel. (Foto: Paul Deelen).

4. Boxtelse broederschappen

In de Boxtelse schepenprotocollen over 1398 wordt voor de eerste keer gesproken over een Onze-Lieve-Vrouwe-broederschap. Waarschijnlijk is deze broederschap dezelfde die in 1508 genoemd wordt als het 'Gilde van Onsen Vrouwen in de kercken tot Boxtel'. Tot in de 20e eeuw heeft deze broederschap bestaan.

Daarnaast wordt in een akte uit 1531 een broederschap van 'den eerwerdigen heyligen Sacrament tot Boxtel' genoemd. Veel meer is er niet over bekend. In de zeventiende eeuw ontstonden nieuwe broederschappen zoals de Broederschap van de Rozenkrans, de Broederschap van Altijddurende Aanbidding, de Broederschap van de Heilige Drievuldigheid en de Aartsbroederschap van de Heilige Familie. Deze verenigingen benadrukten bijvoorbeeld het bidden van de rozenkrans en de devotie tot het Heilig Hart van Jezus en die tot Maria.

In 1984 werd de broederschap Portantes Sanguinem Sacrum opgericht: de dragers van het Heilig Bloed. Het zijn twaalf mannen die tijdens de jaarlijkse Heilig-Bloedprocessie op de zondag na Pinksteren de schrijn met de Heilig-Bloeddoek door de straten van Boxtel dragen. Jaarlijks komen zij enkele keren bijeen voor een eucharistieviering in de Bloedkapel van de Sint-Petrusbasiliek.

5. Opkomst en ondergang van vier schuttersgilden

Vanaf de late middeleeuwen tot het einde van de negentiende eeuw bestonden er in Boxtel vier schuttersgilden. Het altaar van het Oude of Sint-Jorisgilde stond in de kapel van kasteel Stapelen; de altaren van Sint-Barbara, Sint-Sebastiaan en Sint-Catharina stonden in de Sint-Petrusbasiliek. Alle gildealtaren zijn echter verdwenen. Diverse Boxtelse straatnamen herinneren nog aan het bestaan van vroegere en huidige gilden en schutterijen in de gemeente: Gildenhof, Het Schild, Sint-Ambrosiusstraat, Sint-Barbarastraat, Sint-Catharinastraat, Sint-Jorisstraat, Sint-

Sebastiaanstraat, Vendelhof, Vendelstraat, De Schutsboom, De Voetboog, De Kruisboog, De Handboog en De Doelen.

In 1528 accordeert Philip van Horne, heer van Boxtel, de statuten van het 'Oude Gilde van den Edelen Ridder St. Joris in de Vrije Barronie van Boxtel' op kasteel Stapelen, maar de naam van dit gilde komt al voor in testamenten die dateren uit 1476. Volgens het gildeboek met de naamlijsten en reglementen van het gilde, werd het reglement in 1639 vernieuwd en in 1762 herschreven. Het **Sint-Jorisgilde** is vermoedelijk het oudste Boxtelse gilde geweest. In 1806 wordt het aangeduid met Het Oude Gilde dat in 1844 gebruikmaakte van de doelen (gildetuin met schutsboom) achter café De Kom aan de Stationsstraat. De laatste aantekening in het gildeboek van Sint-Joris, dat zich bevindt in het Rijksarchief te Utrecht), dateert van 1861.

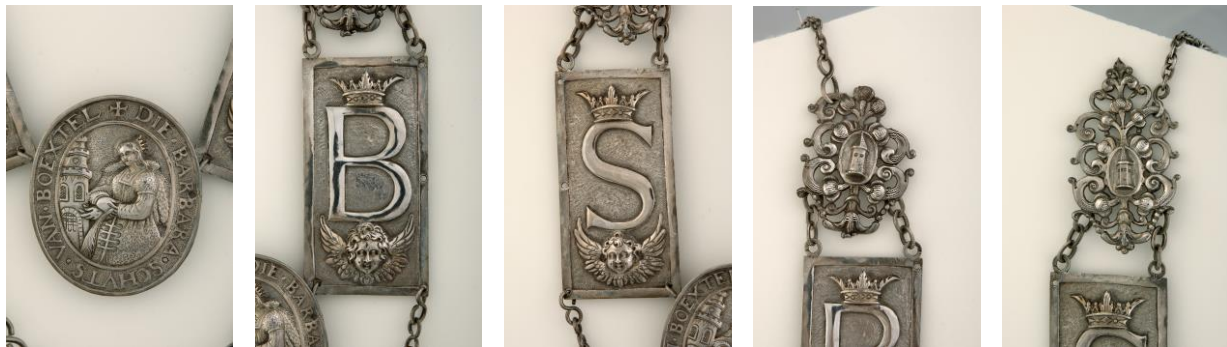
Gildepatroon Joris of Georgius was een vermaard krijgsman uit de derde eeuw en volgens overlevering afkomstig uit Klein-Azië. Hij is omstreeks 303 onder de Romeinse keizer Diocletianus voor zijn geloof gestorven. Joris is de beschermheilige van de voetbooggilden.

Boxtels gildevaandel met afbeelding Sint-Joris

Historicus Jean Coenen toont in zijn standaardwerk 'Baanderheren, Boeren & Burgers, een overzicht van de geschiedenis van Boxtel, Liempde en Gemonde' (Boxtel 2004) aan dat het Sint-Barbaragilde vóór 1470 moet zijn opgericht. Immers, van dat jaar is een akte gevonden waarin melding wordt gemaakt van een roggepacht aan dit gilde. Het **Sint-Barbaragilde** werd als voetbooggilde opgericht. De leden van dit gilde zouden overwegend boeren zijn geweest.

Het bewaard gebleven gildereglement waarin gewoonten, gebruiken en regels waren vastgelegd, dateert van 1610. Mogelijk was er voorheen geen reglement of is een vroeger reglement verloren gegaan of in onbruik geraakt. Het schutshuis en de doelen van het Sint-Barbaragilde bevonden zich aanvankelijk in en bij herberg Het Fortuin aan de Markt. Later werd café De Kom het nieuwe onderkomen. Omstreeks 1885 is het Sint-Barbaragilde door gebrek aan geldmiddelen ontbonden.

*Koningsvogel met details van het Sint-Barbaragilde
(collectie Noordbrabants Museum 's-Hertogenbosch, foto's Paul Deelen)*

Patroonheilige Barbara wordt voorgesteld als maagd en martelares. Volgens een legende was zij de mooie dochter van de heiden Dioscuros in Nicomedië (Klein-Azië). Hij liet haar opsluiten in een toren om opdringerige mannen te weren. Toen de bouwers in deze toren twee ramen wilden aanbrengen beval Barbara, die in het geheim tot het christendom was bekeerd, één raam meer te maken. Op die manier vereerde zij de heilige drie-eenheid. Toen haar vader vernam dat zijn dochter het christendom beleed, liet hij haar onthoofden. Dit zou in het jaar 306 gebeurd zijn. Dioscuros werd daarop dodelijk door de bliksem getroffen.

Boxtels gildevaandel met afbeelding Sint-Barbara

Het oudst bekende reglement van het **gilde van Sint-Sebastiaan** is uitgegeven door de Boxtelse heer Philip van Horne in 1528, hetzelfde jaar dat hij ook het nieuwe reglement bekrachtigde voor het Sint-Jorisingilde. De gildekamer van het Sint-Sebastiaangilde was gevestigd in herberg Het Fortuin aan de Markt. Rond 1800 werden schietwedstrijden gehouden op ter hoogte van de huidige Vicaris Van Alphenlaan. Veertig jaar later werd een eindje verderop geschoten: op de hoek van de Bosscheweg en de huidige Mgr. Wilmerstraat. Aan het einde van negentiende eeuw is het gilde geruisloos verdwenen.

Volgens een legende stamt Sebastiaan uit Milaan en was hij in de derde eeuw hoofdman in het leger van de Romeinse keizer Diocletianus. Omdat hij openlijk voor zijn christelijke geloof uitkwam werd hij gevangen genomen en dood geknuppeld. Sint-Sebastiaan is de kenmerkende heilige van de handboogilden.

Van het **Sint-Catharinagilde** is een erfpacht uit 1471 bekend en het moet dus van oudere datum zijn. Het gezelschap had zijn gildekamer waarschijnlijk in herberg Sint-Cathrien aan de Rechterstraat, op de plek waar nu de Hema staat.

Catharina van Alexandrië was de patroonheilige die volgens de legende vijftig heidense wijsgeren wist te bekeren tot het christendom. De Romeinse keizer Maxentius liet haar hiervoor martelen en uiteindelijk aan het begin van de vierde eeuw onthoofden.

6. Een 'nieuw' Boxtels schuttersgilde

Vanuit de vier plaatselijke gilden die in de negentiende eeuw ter ziele gingen werd ruim honderd jaar later een nieuwe broederschap gevormd, genoemd naar twee van de vier vroegere gildepatronen: Sint-Barbara en Sint-Joris. Niet zonder reden, omdat juist van deze 'slapende' gilden het meeste bekend is. Op 4 december 1996, op de naamdag van Sint-Barbara, legden ruim dertig Boxtelaren in de ridderzaal van kasteel Stapelen een eed af op de bijbel en ondertekenden zij de 'kaart', de nieuwe statuten met daarin typische kenmerken van het eeuwenoude gildewezen. De heroprichting van de Boxtelse schuts was daarmee een feit.

Groepsportret gilde Sint-Barbara en Sint-Joris bij de heropricting op 4 december 1996 in de ridderzaal van kasteel Stapelen. Foto: Gerard Schalkx.

De ‘ontwaking’ van het Boxtelse **gilde Sint-Barbara en Sint-Joris** kwam tot stand nadat vanuit de gemeenschap al enkele jaren de roep om de heropricting van een schutterij had geklonken. Een werkgroep van drie initiatiefnemers kreeg in het najaar van 1995 de steun van toenmalig burgemeester Jan van Homelen, die een jaar eerder al een boekje had laten schrijven over de vroegere vier Boxtelse gilden.

De werkgroep zocht de publiciteit en ging voortvarend aan de slag. Tijdens een lezing, begin 1996 door de Eindhovense gildekenner Johan Oomen, bleek in de raadzaal van het gemeentehuis dat enkele tientallen Boxtelaren het idee omarmden. In maart volgde een eerste vergadering en werd besloten voorbereidingen te treffen tot de daadwerkelijke opricting. Een comité onder aanvoering van de latere hoofdman Jacques Habraken belegde diverse openbare bijeenkomsten waarbij enkele leden van het Liempdse gilde Sint-Antonius Abt voor veel praktische ondersteuning zorgden. Zij hadden immers tien jaar eerder hun gilde laten ontwaken.

Een klein halfjaar na de officiële opricting, op de naamdag van Sint-Joris (23 april 1997) werd voor de eerste maal sinds ruim honderd jaar weer koningsschieten georganiseerd in Boxtel. Wijlen Hank van der Meijden, uitbater van restaurant De Waag, het toenmalige gildehuis, schoot het laatste stukje van de houten papegaai uit de ruim twaalf meter hoge schutsboom en werd met een bloemenkrans tot koning gekroond. Anderhalf jaar later, tijdens het kermissschieten, kreeg hij een

nieuwe zilveren koningsketting (de 'breuk') om zijn schouders gehangen. Sindsdien wordt elke twee jaar een nieuwe koning geschoten.

23 april 1997: na ruim honderd jaar heeft Boxtel weer een gildekoning. Wijlen Hank van der Meijden won het koningschieten van het enkele maanden eerder heropgerichte gilde Sint-Barbara en Sint-Joris. (Archiefphoto Brabants Centrum).

Op Eerste Pinksterdag 1998 trok het gilde te voet naar de Sint-Janskathedraal waar tijdens de eerste Mariaviering van dat jaar bisschop Jan ter Schure, die kort daarna met emeritaat ging, het vaandel inzegende. Naar ontwerp van Martin Heffer uit Liempde heeft een aantal Boxtelse dames onder leiding van naaldkunstenares Anny Swinkels het kleinood vervaardigd.

Inmiddels heeft het gilde zich nadrukkelijk een plek verworven in de Boxtelse gemeenschap. De broederschap verzorgt onder meer een vendelgroet op Koningsdag, tijdens Dodenherdenking en de herdenking bij het verzetsmonument in de Kampina. Ook de Heilig-Bloedprocessie wordt jaarlijks door het gilde begeleid. Niet zelden wordt bij het begin en einde van gildeactiviteiten het clublied (op de melodie van Klokke Roeland) aangeheven.

7. **Bie-sosietijdt Sint-Ambrosius**

Mogelijk bestond er in Boxtel nog een vereniging in gildeverband. Op 8 december 1766 zou de **Bie-sosietijdt van Sint-Ambrosius** zijn opgericht, een genootschap van bijenhouders, waarvan voor het laatst wordt gesproken in 1881. Andere genoemde of gesuggereerde oprichtingsdata zijn 1776, 1898 en 1899. De sociëteit was ingericht als een echt gilde met gildebroeders als leden. Het dagelijks bestuur berustte bij de hoofdman en de dekens. Eenmaal per jaar werd een mis opgedragen ter ere van Sint Ambrosius, de patroon van de bijenhouders. Mogelijk is de bijensociëteit de opvolger geweest van een heus bijengilde. De bijensoos werd opgericht om de opbrengsten van de imkerij in Boxtel te beschermen. De wortels van de huidige bijenhoudersvereniging Sint-Ambrosius voeren terug naar de vroegere sociëteit en een mogelijk nog ouder imkersgilde.

8. **Gemonde, Esch en Liempde**

In Gemonde was al vóór 1600 een Sint-Catharinagilde actief. De gildekaart van 20 juni 1614 werd in 1898 aan het Rijksarchief in 's-Hertogenbosch geschonken in ruil voor een afschrift. Jolles, pionier op het gebied van de schutterijen omstreeks 1930, noemt een rijke gilde- inventaris, met name aan gildezilver. Vandaag de dag kent het dorp Gemonde behalve het **gilde van Sint-Joris & Sint-Catharina** ook dat van **Sint-Anthonius & Sint-Sebastianus**. Dit gilde bestond in ieder geval al in de 17e eeuw. In Esch is het eeuwenoude **Sint-Willebrordusgilde** actief, opgericht in 1572. In Liempde werd na een onderbreking van 120 jaar het **gilde van Sint-Antonius Abt** in 1986 heropgericht.

Literatuur

- Autenboer, Dr. E. van, *Kaarten schuttersgilden van het hertogdom Brabant 1300-1800*, Tilburg, 1993 en 1994.
- Coenen, Jean, *Baanderheren, boeren & burgers. Een overzicht van de geschiedenis van Boxtel, Liempde en Gemonde*. Boxtel, 2004.
- Cornelissen, W.H., *Geschiedenis van het gilde van St. Anna Nuenen-dorp*, Nuenen, 1989.
- Cornelissen, W.H., *Schuttersgilden in Veghel*, Veghel, 1980.
- Donkers, H.J.A.M., *Van gilden in het algemeen, van de Vughtse gilden en het gilde St. Barbara/St. Sebastiaan in het bijzonder*, Vught, 1967.
- Dorenbosch, P.Th.A., *De Boxtelse St.-Petrus, deel 2*, Boxtel, 1986.
- Ising, Alfons, *Brabantse schuttersgilden Vroeger en Nu*, Maasbree, 1983.
- Iven, Willem e.a., *Schuttersgilden in Noord-Brabant*, Helmond, 1983.
- Jolles, J.A., *De Schuttersgilden en Schutterijen van Noord-Brabants – overzicht van hetgeen nog bestaat*, Arnhem, 1933-1934.
- Meijs, Evert, *Bijhoudersvereniging Sint-Ambrosius Boxtel – 225 jaar*, Boxtel, 1991.
- Pel, Manon, *Schuttersgilden in Boxtel*, Boxtel 1994.
- Visser, J.J.E.M. de, *Boxtel van Brabantse Baronie naar Groene Gemeente*, Boxtel, 1999.
- Overige:
- Register der Oude Gilde van den Edelen Ridder St. Joris in de Vrije Barronie van Boxtel, 1792, Rijksarchief Utrecht.
- Nieuwsblad Brabants Centrum, publicaties d.d. 22 september 1950, 1 en 8 september 1994.